

АНОТАЦІЯ

Оксана Ставнюк, Віктор Ставнюк. Микола Петров: українознавець, краєзнавець, києвознавець. — Київ : Саміт-книга, 2020. — 352 с.

Наукові спеціальності: історія України, краєзнавство, києвознавство

Актуальність теми цього дослідження обумовлена тими викликами, які постають сьогодні перед Україною. Питання віри і церкви, мови і носія цієї мови, українця етнічного і українства політичного знову і знову повертають нас до нашого минуло-го, а особливо – до років, коли в Україні ці питання постали вперше у всій їхній повноті і відчутності. Мова йде про другу половину XIX ст. – першу чверть XX ст., коли були здійснені перші серйозні, засновані на наукових принципах дослідження історії української літератури; коли царатом були здійснені спроби обмежити функціонування української мови і кращі представники інтелігенції виступили на її захист; коли погляди суспільства у пошуках своєї ідентичності звернулися до старовини і старожитностей, а особливо – до церковної старовини і церковних старожитностей; коли у боротьбі за українську державу і українську церкву актуалізувалася ще більше історія цієї церкви; коли, зрештою, у роки великих потрясінь і цивілізаційних зламів започатковувалася Українська академія наук; коли з'явилися і потужно про-явили себе історичні особистості, які позначилися кожний у кожному із згаданих вище процесів.

Серед таких постатей був і М. І. Петров. Тільки він був задіяний до всіх цих процесів водночас. Росіянин за походженням, він став автором першої наукової історії української літератури (як би то її не оцінювали критики). Учений, що зріс і уславився в межах академічної науки в Російській імперії, він виявився у числі перших академіків заснованої у буремному 1918-му Української академії наук. Недивно то-му, що по смерті його творчість, його постать вивчалися з різних позицій. За часів царату і в сьогодиншній російській історіографії М. І. Петров постає як «російський учений, церковний історик»; у радянські часи – як «український літературознавець, член-кореспондент Петербурзької АН (1916), академік АН УРСР (1919). З 1876 професор Київської духовної академії» (так в «Большой советской энциклопедии»); за часів першого і другого набуття Україною незалежності – як «історик української літератури і української науки, етнограф, церковний історик, літературознавець, мистецтвознавець, археолог, краєзнавець, громадський діяч. Зберігач музею Київської духовної академії» (так в українській версії Вікіпедії). Просте ж ознайомлення з переліком опублікованих праць Миколи Івановича засвідчує очевидний факт: переважна більшість його робіт, а отже і сфера інтересів, так чи інакше, але пов'язані з церковно-історичною проблематикою. Висновок же наступний: для того, щоб зрозуміти і вірно оцінити творчість М. І. Петрова, його особистість в історії слід продовжити дослідження його інтелектуальної біографії, в основі якої має стати сформування М. І. Петрова як історика церкви і його роль у започаткуванні та організації роботи Церковно-археологічного (з 1901 р. – Церковно-історичного та археологічного) товариства і Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Цьому й присвячене це дослідження.

Висновки, до яких ми доходимо, цілком кореспондуються з ви-значеною метою і завданнями і зводяться, коротко, до наступних основних положень.

Вивчення рівня наукової розробки і з'ясування стану джерельної бази дозволяє дійти висновку, що спеціальне дослідження діяльності М. І. Петрова у наукових структурах Київської духовної академії не здійснювалася, джерельна база цілком достатня для такого дослідження.

В результаті з'ясування рівня наукової розробки проблеми встановлено, що цілісного дослідження діяльності М. І. Петрова у межах наукових і навчальних інституцій ще не здійснювалося.

Джерельна база дослідження досить репрезентативна. На основі аналізу джерел та спеціальної літератури з досліджуваної теми з'ясовано роль, яку відіграли виховні, навчальні і наукові структури у світоглядному та професійному становленні М. І. Петрова на різних етапах його творчої біографії. Визначено, що початковий етап формування світогляду М. І. Петрова припадає на його дитячі роки перебування у домашньому колі,

навчання у Макаріївському духовному училищі і в Костромській духовній семінарії. У ці роки виробилися важливі риси майбутнього науковця: працездатність, аналітична система наукового мислення; демократизм у поведінці, поглядах і стосунках; пошуки нових шляхів для розширення знань. На цьому етапі у нього склалася навіть тема майбутньої докторської дисертації — «О происхождении и составе славяно-русского печатного Пролога».

Другим етапом формування світогляду М. І. Петрова стали роки його навчання і початків наукової діяльності у Київській духовній академії. Університетське місто, національні проблеми, численні рухи молоді звернули Петрова до зацікавлення політикою, ліберально-демократичними ідеями. Все це вивело його із замкнутого духовного оточення, світу священнослужителів. Проте основним у студентські роки для Петрова було навчання. В КДА він отримав ґрунтовну освіту, яка розвивала ті начала, що були визначні в духовному училищі і семінарії. В академічні роки М. І. Петров долучився і до наукового пошуку. Літературознавча тема курсової і магістерської позначила зацікавлення М. І. Петрова не стільки літературознавством, скільки історичними студіями. Це поєднання літературознавства і історії збережеться і в подальшому, під час його перебування на Волині.

Третім етапом світоглядного і професійного становлення М. І. Петрова визначено роки його перебування на Волині — у Кременці, у статусі викладача словесності Волинської духовної семінарії. Напрацювання, знання і уміння, набуті на цьому етапі, стали добрим підґрунтям для роботи М. І. Петрова в наукових структурах КДА, після його повернення до Києва. Завершальним етапом світоглядного і професійного становлення М. І. Петрова визначено його діяльності в навчальних і наукових структурах КДА. Його можна було б визначити як етап довжиною у все наступне життя — процес внутрішньої еволюції не припинявся до самої смерті Петрова. Його професійний зріст засвідчено захистом докторської дисертації і набуттям звань доктора богослов'я, екстраординарного а згодом і ординарного професора. Занурений у свої викладацькі і наукові справи, М. І. Петров цілком належав до офіційних структур. Разом з тим його праця об'єктивно сприяла як утвердженню ідей лібералізму і демократії в суспільно-політичному житті країни, так і зміцненню українофільських ідей у суспільстві часів репресивної дії Емського указу. Таким чином, обрання М. І. Петрова академіком заснованої в часи утвердження незалежності Української академії наук було достойним вшануванням заслуг Миколи Івановича перед Україною, українським народом, усім українством.

Одним з найважливіших для біографії Петрова як науковця стала його діяльність по створенню та організації роботи Церковно-археологічного (з 1901 р. — Церковно-історичного та археологічного) товариства (ЦАТ, ЦІАТ). Попри свою очевидну роль у заснуванні ЦАТ, сам Петров завжди наголошував на вкладі своїх колег, особливо — Петра Лашкарьова. Але реально розбудова ЦАТ, організація його роботи від самого початку зосередилася в руках М. І. Петрова. Визначено, що в основі розбудови і всієї діяльності ЦАТ були покладені ідеї ректора КДА Філарета і самого Петрова. «Філаретівсько-петровська» концепція Товариства коротко може буде зведена до визначення його основним завданням збирання, порятунк і зберігання пам'яток церковної старовини у заснованому при Товаристві Церковно-археологічному музеї (ЦАМ). Ця концепція знайшла своє втілення у проекті першого статуту Товариства, підтриманого і підписаного всіма його членами, визнаною експертами Синоду і затвердженою імператором 31 січня 1873 р.

На першому етапі існування ЦАТ (до прийняття нового статуту 1881 р.) діяльність М. І. Петрова була спрямована на утвердження принципів «Філаретівсько-петровської» концепції Товариства. Як секретар Товариства, Петров намагався координувати діяльність позакиївських членів ЦАТ. На утвердження і розвиток «Філаретівсько-петровської» концепції розбудови ЦАТ були спрямовані і зусилля М. І. Петрова щодо визначення тематики засідань Товариства і видання «Известий Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии». З'ясовано, що

більшість приписів нового статуту 1881 р. була спрямована на відхід від «Філаретівсько-петровської» концепції розбудови ЦАТ. На перший план мав виходити тепер не музейницький напрям, а суто теоретичний – читання рефератів за можливості ширшим колом викладачів КДА.

Вивчення діяльності М. І. Петрова у ЦАТ на другому (1881-1901 рр.) і ЦІАТ третьому етапах (1901-1917 рр.) дозволяє дійти висновку, що саме завдяки Миколі Івановичу реформоване не з його ініціативи і не за його ідеями Товариство зуміло зберегти свою репутацію.

Діяльність М. І. Петрова на цих етапах існування ЦАТ (з 1901 р. – ЦІАТ) проявлялася у кількох напрямках. Перший з них полягав у підготовці наукових рефератів і обговоренні їх на засіданнях ЦАТ (з 1901 р. – ЦІАТ). Другим важливим напрямком у діяльності Миколи Івановича на цих етапах існування Товариства була наукова експертиза, заходи по збереженню пам'яток церковної старовини. Третім напрямком у діяльності М. І. Петрова цієї пори можна визначити видавничу діяльність: «Чтения в Церковно-археологическом Обществе при Киевской Духовной Академии»; 39 випусків «Звітів» ЦАТ і ЦІАТ; описи рукописів ЦАМ при КДА; покажчики ЦАМ при КДА тощо. Четвертим напрямком визначено комплекс організаційних, адміністративних обов'язків, які взяв на себе М. І. Петров. Дослідження діяльності М. І. Петрова на другому і третьому етапі існування Товариства дозволяє особливо наголосити значення його боротьби за збереження «Філаретівсько-петровської» концепції. Наполеглива боротьба Петрова призвела до компромісу: було створено Церковно-історичне та археологічне товариство, 5 лютого 1901 р. на засіданні Товариства більшістю голосів був прийнятий, а 13 вересня 1901 р. затверджений Синодом новий статут. Аналіз джерел засвідчує: М. І. Петров продовжував залишатися фактичним координатором діяльності реформованого по-при його волю Товариства. Петров продовжував орієнтувати діяльність ЦІАТ на збирання та наукове осмислення в формі рефератів і публікацій пам'яток, формально, церковної історії, а фактично – пам'яток духовної і матеріальної культури з українських теренів тодішньої Російської імперії.

Дослідження ролі М. І. Петрова у заснуванні і розвитку Церковно-археологічного музею при КДА дозволило дійти висновку про її першочерговість навіть у порівнянні з роллю, яку він відіграв у започаткуванні і організації діяльності Церковно-археологічного (Церковно-історичного та археологічного) товариства. З'ясовано загальний контекст, у якому розгортається діяльність ініціаторів створення ЦАМ при КДА. Ідея заснування спеціальних музеїв церковної археології (християнських старожитностей), була сформульована під впливами загальноєвропейських процесів ще в публікаціях І. Мансвєтова, започаткована на рівні навчального кабінету для викладання церковної археології при Московській духовній академії і отримала подальший розвиток на Першому і, особливо, Другому Археологічних з'їздах. При вирішальній ролі М. І. Петрова ЦАМ при КДА став зразком і орієнтиром для створення єпархіальних музеїв та давньосховищ в українських єпархіях, для організації краєзнавства та пам'яткознавства (у сучасному розумінні цих термінів) в Україні. Окремо досліджено роль М. І. Петрова у заснуванні та подальшій розбудові ЦАМ. З'ясовано, що він не був ні серед ініціаторів заснування Церковно-археологічного музею, ні уповноваженим від КДА виступити на II Археологічному з'їзді з узгодженими пропозиціями (на з'їзд було делеговано П. Лашкарьова). Але саме Петров готував проект статуту ЦАТ від 1872 р., в якому справи ЦАМ були, фактично, поставлені в основу всієї діяльності Товариства. Уже сучасники й колеги Петрова визнавали його визначальну роль в організації всієї роботи музею, у тім, що він став надзвичайним явищем у духовному житті тогочасного суспільства, а з часом, і знову ж таки клопотаннями Петрова, – і першим публічним музеєм Києва. Петров прагнув до максимального розширення структури музею, постійного її вдосконалення. Вивчення джерел, у т. ч. спогадів сучасників, дозволяє оцінити Петровську концепцію розбудови ЦАМ, як вона склалася станом на кінець 1898 р.

Вона була: а) «науково-колекційною» за своїм спрямуванням; б) ЦАМ при КДА вийшов за межі церковної археології, містив артефакти матеріальної і духовної культури

нецерковного характеру; в) музейні фонди, ступень їх наукового опрацювання і експонування набагато переважають рівень музеїв при духовних академіях Москви і Санкт-Петербургу, ставлять ЦАМ навіть вище подібного музею в Дрездені і не поступаються навіть зібранням Ватикану.